

Doğu Anadolu Bölgesi Tarımında Mevcut ve Yeterli İşletme Büyüklükleri

Metin Çakıcı (1)

Ö Z E T

Türk tarımında yeterli gelir-yeterli işletme büyüklüğü hususu yıllardan beri tartışılan ve güncelliğini koruyan bir konudur. Bir çiftçi ailesine köy şartlarında belli bir yaşam düzeyini sağlayacak tarımsal gelir ve işletme büyüklüğünün ne olması gerektiği çeşitli kriterler yardımıyla belirlenebilir. Bu amaçla, son yıllarda en çok yararlanılan kriterlerden biri de bir süre yürürlükte kalan 1757 Sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanunu'ndaki kriterler olmuştur. Buna göre, 5 nüfuslu bir çiftçi ailesi için yeterli tarımsal gelir miktarı 1971 yılı fiyatlarıyla 15.000 TL.'dir.

Bu araştırmada konu, Doğu Anadolu Bölgesi açısından incelenmiş ve çeşitli yıllarda yapılmış araştırma sonuçlarına dayanılarak bu bölge için yeterli gelir ve yeterli işletme büyüklüklerinin ne olması gerektiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yararlanılan söz konusu araştırmalar, Erzurum, Erzincan, Elâzığ, Iğdır, Ağrı-Eleşkirt ve Pasinler bölgelerinde çeşitli amaçlarla yapılmış olup, bunların ortaya koyduğu bulgular yeterli gelir ve yeterli işletme büyüklüğünü saptamak amacıyla bu araştırmada değerlendirilmiştir.

Elde edilen sonuçlara göre, Erzurum Ovası'nda mevcut şartlarda işletmeler ortalaması olarak tarımsal gelir miktarı 1971 yılı fiyatlarıyla 9232 TL. iken, aynı işletmeler için saptanan yeterli gelir miktarı 19335 TL.'dir. Dolayısıyla, bu bölgedeki işletmeler için gelir açığı 10103 TL.'dir. Söz konusu gelir açıkları, Erzincan Ovasında 6058 TL., Iğdır Ovası'nda 7256 TL, Ağrı-Eleşkirt Havzasında kıraç işletmelerde 16100 TL, sulu işletmelerde 14249 TL, Pasinler Ovasında hayvancılık işletmelerinde 8473 TL. ve tarla tarımı işletmelerinde 9158 TL.'dir. Doğu Anadolu'da sadece Elâzığ bölgesindeki işletmeler gelir yönünden yeterli bulunmuştur. Bu bölgede mevcut tarımsal gelir 18834 TL. ve yeterli gelir de 17895 TL. olarak bulunmuştur.

Yeterli işletme büyüklüğü açısından ise durum şöyledir: Erzurum Ovasında mevcut işletme büyüklüğü ortalama 104.9 dönüm iken, saptanan yeterli işletme büyüklüğü 219.7 dönümdür. Buna göre, Erzurum Ovasında işletme büyüklüğü açığı

(1) Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ziraî Ekonomi Bölümü Öğretim Üyesi

114.8 dönüm, yani % 52.3'dür. Bu oranlar, Erzincan'da % 32.3., Iğdır'da % 36.1, Ağrı'da % 78.6 ve % 70.6, Pasinler'de % 48.7 ve % 47.3'dür. İşletme büyüklüğü açısından da sadece Elâzığ bölgesindeki işletmeler yeterli durumdadırlar. Bu bölgede mevcut işletme büyüklüğü ortalama 106.0 dönüm iken, saptanan büyüklük 100.7 dönüm olmuştur.

Giriş

Türkiye'de tarım kesiminin önemli problemlerinden olan yeterli işletme büyüklüğü sorunu, bir süre uygulamada kalan 1757 Sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanunu ile aktüel bir konu haline gelmiştir. Ülkemizde hızlı nüfus artışı kentlerde nüfus yoğunluğunu artırırken, kırsal alanlarda da üretim kaynaklarını giderek zorlamaktadır. Tarım kesiminde ana üretim kaynağı olan arazi, her geçen gün daha büyük bir nüfus kitlesini beslemek, barındırmak ve artan ihtiyaçlar karşısında ham madde üretimini artırmak zorunda kalmaktadır.

Türkiye'de tarıma açılmış bulunan arazilerin en son sınıra varmış olduğu ve az bir miktar hazine arazisi dışında tarıma yeniden açılacak arazi bulunmadığı bir gerçektir. Bu durum hızlı nüfus artışı ile birleşince nüfusun yaklaşık % 60'ının yaşadığı kırsal alanlarda bir aileyi geçindirebilecek işletme büyüklüğünün ne olmasa gerektiği sorunu da tartışma konusu haline gelmiştir. Bu konuda yapılacak tartışmalara az da olsa bir katkıda bulunacağı ümidiyle bu çalışmada Doğu Anadolu Bölgesinin bazı kesimlerinde yer alan tarımsal işletmeler konuyla ilgili olarak incelenmiştir.

Bu kısa çalışmada sunulacak olan bilgilerin ana kaynağı, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Zirai Ekonomi Bölümü elemanları tarafından çeşitli yıllarda, çeşitli bölgelerde yapılmış bulunan araştırmalardır. Söz konusu araştırma bölgeleri, Erzurum, Erzincan, Elâzığ, Iğdır, Ağrı-Eleşkirt ve Pasinler bölgeleridir.

I- Yeterli Gelir-Yeterli İşletme Büyüklüğü Konusu

Yeterli gelir kavramı, memleketten memlekete değiştiği gibi, aynı memleket içinde bölgeden bölgeye veya tarım kesiminden sanayi kesimine geçildiğinde değişebilen bir kavramdır. Türkiye için yeterli olan gelir düzeyi Avrupa ülkeleri için yeterli olmayabilir. Türkiye'de tarım kesimi için yeterli olan gelir düzeyi sanayi için yeterli olmayabilir. Yeterlilik konusu yaşama düzeyi ve sosyal çevre ile ilgili olan bir husustur.

Tarım kesiminde yaşayan nüfus için yeterli gelir, Türkiye şartlarında kırsal alanda bir aileye normal bir yaşantı sağlayabilecek gelir olmalıdır.

Yeterli gelir miktarını belirlemede çeşitli kriterlerden yararlanılabilir. Asgari ücret seviyeleri, geçinme indeksleri, tarım kesiminde çalışan daimi bir işçinin yıllık

geliri, muayyen bir miktar altın veya buğday karşılığı birer ölçü olabilir. Örneğin, 1945 yılında çıkarılmış bulunan Çiftçiyi Topraklandırma Kanununda beş nüfuslu bir aile için yeterli gelir olarak 1955-67 yılları arasında 10 ton buğday karşılığı, 1967 yılından sonra ise 13.4 ton buğday karşılığı esas alınmıştır. 1973 yılında çıkarılan Toprak ve Tarım Reformu Kanununda ise bu miktar, beş nüfuslu bir aile için 1971 yılı fiyatlarıyla 15.000 TL. tarımsal gelirdir.

İşletme büyüklüğü konusuna gelince, burada da çeşitli kıstaslardan faydalanılabilir. Arazi büyüklüğü, hayvan sayısı, işgücü miktarı, gayrisafi hasıla miktarı ve tarımsal gelir miktarı bu hususta birer ölçü olabilir. Muayyen ürünler üzerinde ihtisaslaşmış bölgelerde arazi genişliği, hayvancılığın hakim olduğu bölgelerde hayvan sayısı, entansif tarımın uygulandığı bölgelerde kullanılan işgücü miktarı birer büyüklük ölçüsü olabilir. Gayrisafi hasıla da bir ölçü olmakla beraber, ürün fiyatlarının aşırı dalgalanmalara maruz kalması ve masrafların nazara alınmaması nedeniyle bazı mahzurlar taşımaktadır.

Toprak ve Tarım Reformu Kanununda ise büyüklük ölçüsü olarak beş nüfuslu bir aileye 1971 yılı fiyatlarıyla yılda 15.000 TL. tarımsal gelir getiren büyüklük esas alınmış ve bu geliri getirecek arazi genişlikleri bölgeler için ayrı ayrı tesbit edilmiştir.

Bu araştırmada da gerekli mukayeselerin yapılabilmesi için Toprak ve Tarım Reformu Kanununda kullanılan Tarımsal Gelir ve Arazi Genişliği kıstasları yeterli gelir ve büyüklük ölçüsü olarak kullanılacaktır.

II- Doğu Anadolu Bölgesi Tarımının Genel Görünümü

Doğu Anadolu Bölgesi, gerek iklim ve gerekse üretim kaynakları bakımından memleketimizin diğer bölgelerinden oldukça farklıdır. Tarımsal yapı itibariyle de oldukça farklılık arz etmektedir. Memleketimizin diğer bölgelerinde işletmeler, muayyen ürünler üzerinde ihtisaslaşmaya gitmişlerdir. Doğu Anadolu'da ise fazla bir ihtisaslaşma görülmez. Örneğin, Karadeniz bölgesinde çay, fındık, tütün; Ege'de tütün, üzüm, incir, pamuk; Akdeniz'de narenciye ve pamuk; Güneydoğu'da fıstık, üzüm; İç Anadolu'da buğday birer ihtisas ürünü sayılır. Bu bölgelerde işletmeler, gayrisafi hasıllarının büyük kısmını ihtisas ürününden sağlarlar. Doğu Anadolu'da ise, ihtisas ürünü sayılabilecek tek ürün buğdaydır. İşletmelerde gayrisafi hasılayı buğdayla birlikte çeşitli ürünler ve hayvancılık faaliyetleri meydana getirir. Hayvancılığın gayrisafi hasıladaki payı oldukça yüksektir ve hayvancılığa yer verilmeyen işletme hemen hemen görülmez.

Tablo (1) de bu çalışmada nazara alınan bölgelerde işletmelerin gayrisafi hasıllarındaki bitkisel ve hayvansal üretim faaliyetlerinin payları görülmektedir.

Tablo (1). İşletmelerde Bitkisel ve Hayvansal Üretim Faaliyetlerinin Gayrisafi Hasıladaki Payları (ortalama değerler. % olarak)

Araştırma Bölgesi	Bitkisel üretimin gayrisafi hasıladaki payı	Hayvansal üretimin gayrisafi hasıladaki payı	Diğer üretim faaliyetlerinin gayrisafi hasıladaki payı	Toplam gayrisafi hasıla
Erzurum Ovası	42.6	36.8	20.6	100.0
Erzincan Ovası	54.3	17.3	28.4	100.0
Elâzığ Merkez İlçe	54.1	26.7	19.2	100.0
Iğdır Ovası	60.1	25.2	14.7	100.0
Ağrı-Eleşkirt Havzası (Kıraç işletmeler)	49.9	38.4	11.7	100.0
Ağrı-Eleşkirt Havzası (Sulu İşletmeler)	44.5	33.8	21.7	100.0
Pasinler Ovası (Hayvancılık İşletmeleri)	19.2	57.6	23.2	100.0
Pasinler Ovası (Tarla Tarımı İşletmeleri)	68.0	21.8	10.8	100.0

Tablodaki değerler bize hayvancılığın Doğu Anadolu tarımının ayrılmaz bir parçası olduğunu doğrulamaktadır. Sulu tarımın uygulandığı Erzincan, Elâzığ ve Iğdır ovalarında dahi hayvancılığın payı küçümsenmeyecek derecede yüksektir.

Yetiştirilen ürünler içinde buğday başta olmak üzere, arpa, çavdar, şeker pancarı, patates, hayvan yemi olarak yonca, korunga, fiğ sayılabilir. Iğdır ve Elâzığ bölgelerinde pamuk, Elâzığ ve Erzincan bölgelerinde bağcılık ve meyvecilik, ayrıca çeşitli bölgelerde baklagiller (nohut, fasulya, mercimek) ve sebzeçilik de önemlidir. Bu konuda bir fikir vermek gayesiyle Tablo (2) de işletmelerde başlıca ürünlerin toplam ekilişdeki oranları verilmiştir.

III- Bölgede Üretim Kaynakları

A- Arazi

Araştırma sonuçlarına göre bölgede işletmelerin sahip oldukları ortalama arazi büyüklükleri Tablo (3) de gösterilmiştir.

Tablo (2). Başlıca Ürünlerin Toplam Ekişideki Oranları (%)

Araştırma Bölgesi	Şeker					Yonca			Diğer korunga ürünler	Nadas Toplam ekiliş
	Buğday	Arpa	Çavdar	pancari	Patates	Pamuk	fiğ	Diger		
Erzurum Ovası	19.1	15.7	8.9	2.8	3.0	—	10.9	3.5	36.1	100.0
Erzincan Ovası	56.0 ⁽¹⁾	—	—	13.9 ⁽²⁾	—	—	6.0	15.4	8.7	100.0
Elâzığ Merkez İlçe	32.4	6.7	—	7.2	—	4.5	0.3	14.3	34.6	100.0
Iğdır Ovası	42.9	0.8	—	14.0	—	17.1	9.1	9.9	6.2	100.0
Ağrı-Eleşkirt Havzası (Kıraç İşletmeler)	52.7	15.5	—	—	—	—	0.2	0.7	30.9	100.0
Ağrı-Eleşkirt Havzası (Sulu İşletmeler)	56.4	7.8	—	0.9	1.4	—	0.7	5.5	27.3	100.0
Pasinler Ovası (Hayvancılık İşletmeleri)	32.2	6.6	6.9	2.5	1.9	—	9.9	5.9	34.1	100.0
Pasinler Ovası (Tarla Tarımı İşletmeleri)	35.3	14.2	3.9	5.4	4.1	—	4.4	0.5	32.2	100.0

(1) Hububat grubu olarak

(2) Sanayi bitkileri grubu olarak

Tablo (3). İşletmelerin Arazi Varlığı (Ortalama-Dönüm)

Araştırma Bölgesi	Kıraç arazi	Sulu arazi	Toplam arazi
Erzurum Ovası	60.1	44.8	104.9
Erzincan Ovası	—	48.6	48.6
Elâzığ Merkez İlçe	41.6	64.4	106.0
İğdır Ovası	—	54.8	54.8
Ağrı-Eleşkirt Havzası (Kıraç İşletmeler)	86.0	8.8	94.8
Ağrı-Eleşkirt Havzası (Sulu İşletmeler)	—	77.0	77.0
Pasinler Ovası (Hayvancılık İşletmeleri)	42.9	36.8	79.7
Pasinler Ovası (Tarla Tarımı İşletmeleri)	67.1	72.5	139.6

Tabloda görüldüğü üzere, bölgeler arasında en fazla araziye sahip olan işletmeler Pasinler, Elâzığ ve Erzurum bölgelerinde bulunmaktadır. Daha sonra Ağrı bölgesi, onu takiben de İğdır ve Erzincan bölgeleri gelmektedir. Erzincan ve İğdır bölgelerinde sulama yapıldığından arazilerin tamamı sulu arazilerdir. Elâzığ, Pasinler ve Ağrı bölgelerinde ise sulama kısmen yapılmaktadır. Erzurum Ovasında henüz bir sulama projesi mevcut değildir.

B- Nüfus ve İşgücü Durumu

İşletmelerin nüfus ve işgücü potansiyelleri Tablo (4) de gösterilmiştir. Tabloda ayrıca, âtil işgücü kapasiteleri de belirtilmiştir. Böylece işletmelerin mevcut işgücü kapasitelerinden ne ölçüde yararlandıkları anlaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere işletmeler nüfus bakımından bir hayli kalabalıktır. En az nüfusa sahip Pasinler bölgesindeki hayvancılık işletmelerinde dahi aileler 6.6 nüfusa sahiptir. Ağrı bölgesindeki kıraç işletmelerde ise nüfus 8.7'ye kadar yükselmektedir.

İşletmeler, mevcut nüfuslarının yaklaşık yarısı oranında işgücü kapasitesine sahip bulunmaktadırlar. Ancak bu potansiyelin, tabloda görüldüğü üzere, yaklaşık yarısından faydalanılmakta, diğer yarısı âtil kalmaktadır. Âtil işgücü miktarı, % 61 oranı ile en fazla Erzurum bölgesinde bulunmaktadır. Bu oran, % 33.6 ile Elâzığ bölgesinde en düşüktür.

Tablo (4). İşletmelerin Nüfus ve İşgücü Durumu.

Araştırma Bölgesi	Toplam Nüfus (adet)	Toplam İşgücü (EİB)	Âtıl İşgücü (%)
Erzurum Ovası	7.9	4.5	60.9
Erzincan Ovası	7.5	3.8	51.1
Elâzığ Merkez İlçe	6.9	4.0	33.6
Iğdır Ovası	8.4	4.4	48.4
Ağrı-Eleşkirt Havzası (Kıraç İşletmeler)	8.7	4.4	53.3
Ağrı-Eleşkirt Havzası (Sulu İşletmeler)	8.5	4.3	42.4
Pasinler Ovası (Hayvancılık İşletmeleri)	6.6	3.6	49.2
Pasinler Ovası (Tarla Tarımı İşletmeleri)	7.9	4.7	52.0

C- Sermaye Durumu

Bölgedeki işletmelerin aktif sermaye durumları hakkında bilgi edinmek amacıyla Tablo (5) hazırlanmıştır. Tabloda, işletmelerin ortalama aktif sermaye miktarları ile aktif sermayeyi meydana getiren sermaye unsurlarının payları gösterilmiştir. Böylece sermaye unsurlarının, aktif sermaye içindeki dağılım ve önem dereceleri saptanmak istenmiştir.

Tabloda görüldüğü üzere, sermaye yönünden en iyi durumda olan işletmeler Erzincan ve Elâzığ bölgelerindeki işletmelerdir. Onları takiben Pasinler bölgesindeki tarla tarımı işletmeleri ile Iğdır bölgesindeki işletmeler gelmektedir. Daha sonra da Erzurum bölgesindeki işletmelerle, Pasinler hayvancılık işletmeleri sıralanmaktadır. Sermaye yönünden en zayıf durumda olan işletmeler ise Ağrı bölgesinde bulunmaktadır.

Aktif sermayeyi meydana getiren sermaye unsurları içinde toprak sermayesi başta gelmektedir. Bu durum bize, toprağın tarımsal üretimdeki önemini bir kere daha göstermektedir. Sermayenin yaklaşık yarısından fazlasını meydana getiren toprak sermayesi, en düşük olan Pasinler hayvancılık işletmelerinde dahi % 37 gibi önemli bir paya sahiptir. Elâzığ bölgesinde bu oran % 64'e kadar çıkmaktadır.

Toprak sermayesini takiben önem sırasına göre bina, hayvan, nebat ve alet-makina sermayeleri gelmektedir. Malzeme ve para sermayeleri ise en düşük oranda bulunmaktadır.

Alet-makina, malzeme ve para sermayelerinin toplam aktif sermaye içinde çok düşük oranlarda yer almaları üzerinde önemle durulacak bir husustur. Bu konuya ilerde değinilecektir.

Tablo (5). İşletmelerde Aktif Sermaye

Araştırma Bölgesi	Aktif sermaye miktarı (1971 fiyatları-TL.)	Başlıca sermaye unsurlarının aktif sermaye içindeki payı (%)									
		Toprak sermayesi	Bina sermayesi	Nebat sermayesi	Hayvan sermayesi	Alet-Malzemeye kına sermayesi	Para sermayesi	Malzeme sermayesi	Diğer sermaye	Toplam aktif sermaye	
Erzurum Ovası	86.986.80	54.0	20.8	6.0	15.9	1.8	0.8	0.7	—	100.0	
Erzincan Ovası	183.387.30	50.7	17.8	11.0	4.8	13.6	0.7	1.0	0.4	100.0	
Elâzığ Merkez İlçe	155.738.00	63.9	10.8	6.4	5.8	10.0	1.5	0.8	0.8	100.0	
Iğdır Ovası	103.985.00	58.3	13.2	6.9	12.3	7.6	1.1	0.6	—	100.0	
Ağrı-Eleşkirt Havzası (Kıraca İşletmeler)	27.214.50	48.5	14.9	2.0	28.6	2.5	1.2	2.7	—	100.0	
Ağrı-Eleşkirt Havzası (Sulu İşletmeler)	38.877.20	43.6	28.6	0.7	21.3	2.7	0.8	1.9	0.4	100.0	
Pasinler Ovası (Hayvancılık İşletmeleri)	82.401.00	36.6	17.8	5.6	28.0	4.6	5.6	1.8	—	100.0	
Pasinler Ovası (Tarla Tarımı İşletmeleri)	117.731.00	53.3	17.2	2.9	12.9	7.1	5.4	1.2	—	100.0	

IV- Gelir Durumu ve Yeterli Gelir İçin Gerekli İşletme Büyüklükleri

Araştırma sonuçlarına göre, bölgedeki işletmelerin bir yıllık çalışmaları sonucu elde ettikleri tarımsal gelir miktarları ile yeterli tarımsal gelir miktarları 1971 yılı fiyatları ile Tablo (6) da gösterilmiştir. Tabloda ayrıca, mevcut işletme büyüklüğü ile yeterli işletme büyüklüklerine ait değerler de yer almaktadır.

Yeterli gelir miktarının saptanmasında, Toprak ve Tarım Reformu Kanununda kabul edilen kıstaslar esas alınmıştır. Beş nüfuslu bir aile için 1971 yılı fiyatları ile yılda 15.000 liralık tarımsal gelir miktarı yeterli gelir olarak kabul edilmiş ve işletmelerin nüfuslarına göre gerekli ayarlamalar yapılmak suretiyle tabloda ki değerler elde edilmiştir. Yeterli gelir miktarını sağlayan işletme büyüklükleri ise yeterli büyüklük olarak kabul edilmiştir.

Tabloda dikkati çeken ilk husus, Elâzığ bölgesi haricinde, bütün bölgelerde işletmelerin gelir ve büyüklük yönünden yetersiz durumda olduklarıdır. Elâzığ bölgesindeki işletmelerde, yaklaşık 1000 liralık bir gelir fazlası ile 5 dönüm civarında işletme büyüklüğü fazlası gözlenmektedir.

Yetersizlik yönünden Ağrı bölgesindeki işletmeler başta gelmektedir. İşletme büyüklüğü açığı Ağrı bölgesindeki kıraç işletmelerde % 79'a kadar çıkmaktadır. En iyi durumda olan işletmeler ise, Elâzığ bölgesi dışında Erzincan ve Iğdır bölgesindeki işletmelerdir. Erzurum ve Pasinler bölgesindeki işletmelerde ise yeterlilik oranı yaklaşık % 50 civarındadır.

Tablo (6) da işletme büyüklükleri ile ilgili değerler, işletmelerde mevcut ve yeterli büyüklüklerin, sulu-kıraç arazi karışık olarak ele alındığındaki durumu ifade etmektedir. Bu durumda cesamet artışının, sulu ve kıraç arazilerin eşit oranlarda artırılması şeklinde olacağı varsayılmaktadır.

Yeterli işletme büyüklükleri, arazileri, sulu ve kıraç olmak üzere ayırmak suretiyle de belirlenebilir. Bunu yapabilmek için de mevcut işletme büyüklükleri sulu ve kıraç arazi cinsinden ifade edilmek suretiyle hareket edilebilir. Sulu ve kıraç arazilerin birbirlerine çevrilmesinde Toprak ve Tarım Reformu Kanunundaki kıstaslardan yararlanılmıştır. Tablo (7) bu maksat için hazırlanmıştır.

Tablo (7) deki değerler, işletme büyüklüklerini kıraç ve sulu arazi cinsinden ifade etmek suretiyle bir fikir verdiği kadar, yeterli büyüklüklerin, Toprak ve Tarım Reformu Kanununda belirtilmiş büyüklüklerle mukayese olanağı vermesi bakımından da yararlı olabilir. Kanunda belirtilen yeterli işletme büyüklükleri ile araştırma sonuçlarına dayanılarak tesbit edilen büyüklüklerin mukayesesi, bir anlamda iki ayrı yoldan saptanan değerlerin birbirlerini test etmeleri manasına da gelebilir. Tablo (8) bu düşünce ile hazırlanmıştır.

Tabloda görüldüğü üzere, kanunda belirlenen değerlerle araştırma sonuçlarına dayanan değerler arasında büyük bir yakınlık vardır. Sulu şartlarda, Erzincan

Tablo (6). Mevcut ve Yeterli Tarımsal Gelir Miktarları ile Yeterli İşletme Büyüklükleri

Araştırma Bölgesi	Mevcut tarımsal gelir (TL)	Yeterli tarımsal gelir (TL)	Gelir açığı (TL)	Mevcut işletme büyüklüğü (dö.)	Yeterli işletme büyüklüğü (dö.)	İşletme büyüklüğü açığı (dö.)	İşletme büyüklüğü açığı oranı (%)
Erzurum Ovası	9232.00	19335.00	10103.00	104.9	219.7	114.8	52.3
Erzincan Ovası	12692.00	18750.00	6058.00	48.6	71.8	23.2	32.3
Elâzığ Merkez İlçe	18834.00	17895.00	—	106.0	100.7	—	—
Iğdır Ovası	12844.00	20100.00	7256.00	54.8	85.7	30.9	36.1
Ağrı-Eleşkirt Havzası (Kıraç İşletmeler)	4390.00	20490.00	16100.00	94.8	442.5	347.7	78.6
Ağrı-Eleşkirt Havzası (Sulu İşletmeler)	5926.00	20175.00	14249.00	77.0	262.0	185.0	70.6
Pasinler Ovası (Hayvancılık İşletmeleri)	8927.00	17400.00	8473.00	79.7	155.3	75.6	48.7
Pasinler Ovası (Tarla İşletmeleri)	10192.00	19350.00	9158.00	139.6	265.0	125.4	47.3

Tablo (7). Kıraç ve Sulu Arazi Cinsinden Yeterli Büyüklükler.

Araştırma Bölgesi	Kıraç arazi cinsinden mevcut işletme büyüklüğü (dö.)	Kıraç arazi cinsinden yeterli işletme büyüklüğü (dö.)	Kıraç arazi cinsinden arazi açığı oranı (%)	Sulu arazi cinsinden mevcut işletme büyüklüğü (dö.)	Sulu arazi cinsinden yeterli işletme büyüklüğü (dö.)	Sulu arazi cinsinden arazi açığı oranı (%)
Erzurum Ovası	201.2	421.4	52.3	64.0	134.0	70.0
Erzincan Ovası	—	—	—	48.6	71.8	23.2
Elâzığ Merkez İlçe	332.8	316.2	—	55.8	53.0	—
Iğdır Ovası	—	—	—	54.8	85.7	30.9
Ağrı-Eleşkirt Havzası (Kıraç İşletmeler)	113.4	529.3	415.9	78.6	—	—
Ağrı-Eleşkirt Havzası (Sulu İşletmeler)	—	—	—	77.0	262.0	185.0
Pasinler Ovası (Hayvancılık İşletmeleri)	157.7	307.4	149.7	48.7	50.5	98.4
Pasinler Ovası (Tarla Tarımı İşletmeleti)	293.2	556.7	263.5	47.3	94.0	178.5
						84.5
						47.3

Tablo (8). Yeterli İşletme Büyüklüklerinin Toprak ve Tarım Reformu Kanununda Belirlenen Büyüklüklerle Mukayesesi (dönüm).

Araştırma Bölgesi	Toprak ve Tarım Reformu Kanununda beş nüfuslu bit aile için verilebilecek arazi miktarı		Kanun'da belirlenen arazi miktarlarının işletme nüfuslarına göre ayarlanmış değerleri		Araştırma sonuçlarına göre yeterli büyüklükler		Kanunla araştırma sonuçlarının farkı	
	Sulu	Kıraç	Sulu	Kıraç	Sulu	Kıraç	Sulu	Kıraç
Erzurum Ovası	97.0	306.0	125.0	394.0	134.0	421.4	-9.0	-28.4
Erzincan Ovası	56.0	—	70.0	—	71.8	—	-1.8	—
Elâzığ Merkez İlçe	46.0	208.0	54.9	248.1	53.0	316.2	+1.9	-68.1
İğdir Ovası	51.0	—	63.3	—	85.7	—	-17.4	—
Ağrı-Eleşkirt Havzası (Kıraç İşletmeler)	—	337.0	—	460.3	—	529.3	—	-69.0
Ağrı-Eleşkirt Havzası (Sulu İşletmeler)	108.0	—	143.3	—	262.0	—	-116.7	—
Pasinler Ovası (Hayvancılık İşletmeleri)	108.0	337.0	125.3	390.9	98.4	307.4	+26.9	+83.5
Pasinler Ovası (Tarla Tarımı İşletmeleri)	108.0	337.0	139.3	434.7	178.5	556.7	-39.2	-122.0

can ve Elâzığ bölgelerindeki değerler hemen hemen birbirinin aynıdır. Yakınlık bakımından daha sonra Erzurum ve Iğdır bölgeleri gelmektedir. Bu grupta en büyük sapma Ağrı ve Pasinler bölgelerinde olmuştur.

Kıraç şartlarda ise, en çok yakınlık Erzurum bölgesinde gözlenmektedir. Bu grupta en çok sapma Pasinler bölgesinde olmuştur.

Kıraç şartlardaki sapmaların büyük oluşu, kıraç arazi ile sulu arazi arasındaki marjın büyüklüğünden ileri gelmektedir. Bu konuda sonuç olarak, Toprak ve Tarım Reformu Kanununda Doğu Anadolu Bölgesi için belirlenen yeterli işletme büyüklüğü değerlerinin oldukça isabetli olarak saptandığı araştırma sonuçlarına dayanılarak söylenebilir.

V- Sonuç ve Öneriler

Doğu Anadolu Bölgesinde tarımsal işletmelerin, hem gelir, hem de işletme büyüklüğü yönünden yetersiz durumda oldukları araştırma sonuçlarına göre anlaşılmış bulunmaktadır. Yetersizlik oranı, bazı bölgelerde yarı yarıya olurken, bazı bölgelerde dörtte üçe kadar çıkmaktadır.

Bölgede işletme büyüklüğü, dolayısıyla arazi faktörü yönünden yetersizlik gözlenirken, işgücü faktörü yönünden yarıya yakın oranda bir âtil kapasite bulunduğu ortaya çıkmıştır.

İşletmeler sermaye yönünden de yetersiz durumdadırlar. Aktif sermayemin yaklaşık yarısını toprak sermayesi meydana getirmektedir. Bina ve hayvan sermayesi miktarları da önemli olan aktif sermaye içinde, nebat, alet-makina, malzeme ve para sermayeleri çok düşük oranlarda yer almaktadır.

Bu durumda sonuç olarak, Doğu Anadolu bölgesindeki tarımsal işletmeleri yetersiz durumdan yeterli duruma getirmek gerektiği söylenebilir. Bu hususta akla gelen ilk çözüm yolu, işletmeleri büyüklük yönünden yeterli duruma getirmektir. Yani işletmelere, ihtiyaç duydukları miktarda araziyi vermek suretiyle arazi açığını kapatmaktadır. Bu çözüm yolunda akla gelen ilk soru, cesamet artışının, arazi faktörünü arttırmak suretiyle yapılıp yapılamayacağıdır. Eğer bu yolla işletmelerde cesamet artışı gerçekleştirilmek istenirse bugün Doğu Anadolu Bölgesinde çiftçilik yapan işletmelere yeniden ellerinde mevcut toprağın yaklaşık bir misli kadar daha toprak vermek gerektiği ortadadır.

Arazi faktörüne bağlı olarak akla gelen ikinci çözüm yolu ise, işletmelerin sahip oldukları nüfus miktarlarını yarı yarıya azaltmak ve fazla nüfusu tarım dışı sahalara çekmektir. Nüfusun yarı yarıya azalması, araziyi bir misli artırmış gibi göstereceğinden cesamet artışı gerçekleşmiş olacaktır.

Bu çözüm yollarından her ikisinin de bugünkü koşullarda geçersiz olduğu ortadadır. Daha önce de ifade edildiği gibi, bugün Türkiye'de tarıma yeniden ayrı-

lacak toprak mevcut değildir. Yani, arazi faktörünün miktarı bir anlamda sınırlanmış durumdadır. Mevcut nüfus miktarının yarıya yakın kısmının tarım dışı alanlara çekilmesi de en azından kısa vadede uygulanma olanağı bulunmayan bir yoldur.

Bu durumda çözüm yolu sermaye faktörü üzerinde düğümlenmektedir. Arazi faktörünün miktarı sınırlı, işgücü faktöründe ise âtıl kapasiteler söz konusu olduğundan, cesamet artışının ve işletmeleri yetersiz durumdan yeterli duruma getirmenin tek yolu sermaye faktörünün artırılmasıdır.

Daha önce de ifade edildiği gibi işletmelerin aktif sermayeleri içinde nebat, alet makina, malzeme ve para sermayeleri son derece düşük oranlarda yer almaktadır. Birim alandan daha fazla gelir elde etmenin yolu ise yukarda sayılan sermaye grupları demek olan kaliteli tohumluk, gübreleme, sulama, ilaçlama ve daha iyi tarım tekniklerini uygulama yoluna gitmektir. Diğer bir ifadeyle gelir artışı tarımda entansiteye gidilmekle gerçekleştirilebilir.

Geliri artırmanın bir diğer yolu da, daha az toprağa ihtiyaç duyulan hayvancılık teşebbüslerinin cesametini artırmaktır. Bu yol da yine sermaye faktörü ile paralel olarak ilerleme kaydedebilen bir yoldur. Son yıllarda Doğu Anadolu Bölgesinde besiciliğe verilen önemin artması ve kredilerin genişletilmesi bu alanda atılmış önemli bir adım sayılabilir.

L İ T E R A T Ü R

- Akın, Besim; Iğdır Ovasındaki Tarım İşletmelerinin Ekonomik Analizi ve Bölge için Optimum İşletme Plânlarının Tesbiti, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 373, Erzurum - 1974.
- Aksöz, İbrahim; Erzurum Ovasındaki Ziraat İşletmelerinin Ekonomik Durumu, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ziraat Araştırma Enstitüsü Yayınları, Erzurum - 1966.
- Çakal, Ferit; Erzincan Ovası Tarım İşletmelerinde Optimum Üretimin Tayini, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 300 Erzurum - 1972.
- Erzurum İli Pasinler İlçesi Tarım İşletmelerinde En Uygun Ürün Bileşimi Araştırması; Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Plânlama Araştırma ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Yayın No: 63, Ankara - 1975.
- Hatunoğlu, Turgut; Ağrı-Eleşkirt Havzası Sularının Ziraat Sulamada Kullanılmasının Ekonomik Analizi, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 92, Erzurum - 1966.
- Karacan, Ali Rıza; Elâzığ Merkez İlçe Tarım İşletmelerinin Ekonomik Analizi, Tarımsal Kredi-Kooperatifçilik Sorunları ve Toplum Kalkınmasında Tarımsal Kredi ve Kooperatiflerin Rolü, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 372 Erzurum - 1973.